

ЭНГСИЭЛИ

• Нам улууһун хаһыата • 1935 сыл алтынньы 5 күнүгэр төрүттэммитэ •

1999 с.
Атырдыах ыйын
12
күнэ
чэппиэр
№ 99 (8628)

“Тыл - омул баар-суох сыаннаһа уонна быстыспат бэлиэтэ. Хас биридди норуот бэйэтин ураты майгынаах культуратын, үгэстэрин, тылын харыстыыр сувереннай бырааптаах.”

Саха Республикатын Тыл туһунан Сокуонуттан

БЭҔЭҔЭЭ... БҮГҮН... САРСЫН...

(Улуус баһылыгы мунһабыттан бэлиэтээһиннэр)

Сүөһүнү уорууну, көлөппүнү хомуйууну, ойуур баһаардарын утары Нам - Дьокуускай трассатын 40 км. баар кордонга күннэри-түүннэри бэрэбиэркэ ытыллар. Икки түбэлтэ: тыһынаах сүөһүнү тийэн, сүөһү этин илдьэн истэхтэринэн тохтоон докумуона суохтарын иһин төннөрбүттэр. Маны таһынан бэрэбиэркэ тохтотуллубут транспорт хаһаайыгар хас бириддиргэр ойуурга баһаартан сэрэхтээх буолууга өйдөбүннүк сурук бэриллэр.

◆◆◆

Ааспыт нэдиэлэ баһаар буолбата. Атырдыах ыйын 5 күнүттэн балаһа ыйын 15 күнүгэр диэри «Гидрант» операция иккис түһүмэҕэ ытыллар.

◆◆◆

Дьокуускайга атырдыах ыйын 16, 18 күннэригэр республика учууталларын сүбэ мунһахтара буолар. Улууска оскуола кириэтин иһинэ саастаах оҕолору үөрөххө уһууу тематыгар сүбэ мунһах атырдыах ыйын 27 күнүгэр ытыллар. Балаһа ыйын 1 күнүгэр үөрөнөөччүлэр биер кэлим формалаах бастакы чуораанга кэлиилэрэ уустугурбут, үп кырыымчыгынан кэмигэр кыайан тиктэриллибэтэ.

◆◆◆

Доруобуу харыстабылын эйгэтигэр эксперимент ытыллар буолбут, биһиги улууспут киин балыһагыгар бастакы учарат барыахтаах. Онно учаастактары балыһалары амбулаторияга уларытыыны үөһэтүн соннууллар. МУ НУ ЖКХ балыһалары иттиги иһин 550 тыһ. солк. сууммага арбитраһа суукка ирдэбил түһэрбит. Балыһага үс специалист кэлбит, ону Көбөкөнгө, Хамаҕаттага, түбэлтэһэргэ үлэһэтигэр.

◆◆◆

Уһун ардаһтар Намга баар «Венеция» (Октябрьскай уулусса икки мэндизэмнээх мас дьизэлэр) өссө кэпэтэн биердилэр, уу ситэри хомуйуллубатах бөхтөрү суурайар.

◆◆◆

Социальной харалта линиятынан улуус үрдүнэн дьизэ кэргэни пасаардаһын ытыллыахтаах, бу 5 тыһ. дьизэ кэргэни сийилии ырытар үлэ үгүс бириэмэни уонна күүһү эрэйэр. Биһиги улууспут «Ытык ыал» дьизэ республиканскай конкурска кыттаахтаах.

◆◆◆

Улууска культура дьизэлэрин, ордук чуолаан Нам селотугар норуот айымньытын уонна сыһыланан киинин, өрүмүннээһин уһаан-кэпэтэн иһэр. Культура линиятынан икки эдэр специалист үөрэхтэрин бүтэрэн кэлэн үлэһэтигэр киирдилэр. Бу нэдиэлэ Никольскай нэһилиэгин 190 сылын көрсө сир музейн дьизэтин-уотун уонна матырыйаалларын сэрэхсигэр үлэ сагаланыа.

Бэйэ информ

Ходуһа суугуна

ОТТООХУН: БЫЛЫРЫНҢЫ АНАРЫГАР ДА ТИЙБЭТИБИТ

Уһун ардаһтар отчуттары иэдэттилэр. Улуус үрдүнэн атырдыах ыйын 10 күнүгэр 8972 тн. от кэбиһилиннэ, бу график 56,1 бырыһыана эрэ буолла (15979 тн.). Оттон былларынынгыга тэҥнээтэххэ отой да анарыгар да тийбэтибит, ол курдук былларынын баччага 18686 тн. оттоох этибит, быһыл ити көрдөрүүнү 48 бырыһыан «сити-стибит».

Сүрүн төрүөттэринэн оттоонунга көккө биричиинэлэринэн олус хойутаан туруммуспут буолар, манна уматык кэмигэр быһаарылыбыта мэхэйдэстэ. Онно этиллибитин курдук ар-

дахтар эби-искэ буоллулар. Нэһиликтэринэн көрдөххө бачча тэрээһиннээхтик Хамаҕаттага - графиктан 82 бырыһыан, Бөтүгнэ - 81, I Хомустаахха - 75, Түбэҕэ - 75 оттоотулар.

Нууччаларга түн-тан эрдэр киһини «У него семь пятниц в неделе» диэччилэр, бу сырыыга эһэбитин Борис Ельцины «У него семь премьер за срок» диэччүлүгү сыһа буолу суоҕа. Ити да буоллар урут этэн аһарбытым курдук Президент айылҕа кылын тэҥэ бэйэтин харыстанар сугилтэ (инстинкт самосохранения) олуһун дьизэ сайдыбыт. Быбардар иннилэригэр киһи былаһын бэйэтин чугас эргимтэтин илигиттэн мүччү туттарбат иннигэр Степашин буолуохтааҕар төрөппүт ийэтин да кэрэйиэ суох этэ. Кэлэр сылга Президент быбарыгар диэри бука Путин даһаны сонуна аһар иһи. Итини этэн эрдэхтэрэ, политика — «кирдээх дьыала» дьизэ.

◆◆◆

Ким даһаны премьерынан

Былаас чыпчаалыгар

ПОЛИТИКА - БУ ЧАХЧЫ КИРДЭЭХ ДЬЫАЛА!

Сергей Степашинтан: «Россия инники Президентинэн кими көрүүн этэй?» дьизэ быһаччы ыйытыга хоруйдаһын эмиз быһаччы буолбут. Кини пенсия иннинээҕи саастаах дьонун, бэрээдэктээх киһи сүрүн салайааччынан буолуохтааҕын эппит. Ити гынан Степашин кандидаттары саһынан кыпчыһытыгар Примаков уонна Лужков хапсыбаттар (туһааннаһынан 70 уонна 62 саастаахтар). Ол онугар Степашин бэйэтэ (47 саастаах). Биер тэҥнээхтэрин Зюгановы, Явлинскайы уонна Жириновскайы кытта сөрү-сөп түбэһэллэр. Сорох аналитиктар премьер соторутааһыта Россия куораттарын уонна дэриэбинэлэрин кэрийитин быбар иннинээҕи билси-көрсүү, бэйэни көрдөрүү быһытынан сыаналыыллар.

◆◆◆

Бу бэлиэтээһин бэнидизэмнээх бэчээттэммитэ, оттон кизилэик иһиллибитинэн уопускагыгар сыһыана кэлбит Президент Степашиннытын «сойуутан» кэбиспит. Кини онугар бу иннинэ Куттал суох буолуутун Сэбиэтин секретарынан үлэлээбит, итини сэргэ ФСБ директорунан сылдыбыт Владимир Путины анаата. Ол аата Ельцин аһарыгар отой ылгын уолунан эппит Степашинтан сэрэммит, маныаха Кремль тула уһа туттубут Березовскай уонна кини хампааньыта Президент кыһа Татьяна Дьяченконы кытта тылбай-өспөй буолбуттара чуолкай.

Владимир Путин бу сайын ыйыах саһана биһиги улууспутугар кэлэн ыалдыттан барбыта. Онно ким сэрэйбитэ баарай - Россия премьер-министринэн буолуохтаах ыалдыттаммыппытын? Он уһаан билигин Президент баһата туолаһына кэлэр быбардага баар дойдуну баһылыгынан буолуон сөп киһи кэлэ сылдыбытын?

Нууччаларга түн-тан эрдэр киһини «У него семь пятниц в неделе» диэччилэр, бу сырыыга эһэбитин Борис Ельцины «У него семь премьер за срок» диэччүлүгү сыһа буолу суоҕа. Ити да буоллар урут этэн аһарбытым курдук Президент айылҕа кылын тэҥэ бэйэтин харыстанар сугилтэ (инстинкт самосохранения) олуһун дьизэ сайдыбыт. Быбардар иннилэригэр киһи былаһын бэйэтин чугас эргимтэтин илигиттэн мүччү туттарбат иннигэр Степашин буолуохтааҕар төрөппүт ийэтин да кэрэйиэ суох этэ. Кэлэр сылга Президент быбарыгар диэри бука Путин даһаны сонуна аһар иһи. Итини этэн эрдэхтэрэ, политика — «кирдээх дьыала» дьизэ.

◆◆◆

Ким даһаны премьерынан

буолбутун иннигэр иэстэрбитин-күүстэрбитин арҕа дойдуну төлөттөрөр санааларын ыһыктыбаттар. Ааспыт нэдиэлэ үп министр Михаил Касьянов (уруум да, аймаҕым да буолбатах - В.К.). Парижтаагы кулуубу кытта кэпсэтиилэргэ урукку ССРС иэстэрин төлөһүнү уһатары ситистэ. 1999-2000 сылларга Россия дьизэ иһигэр 8 млрд.доллары төннөрүөхтээх этэ, биллэн турган оччо харчы хаһынаҕа суоҕа биллэр. Билигин сана кэпсэти быһытынан 620 мөл.эрэ доллары төлүүр буоллубут. Оттон иэс сүрүн суумматын (40 млрд.) 20 сыл устата сыһан-сөһөн төннөрүөхтээхпит.

Россия билигин коммуналкага олорор ыалларыттан харчы бөһөнү иэс ылбыт алкоголикка майгылыгыр буолла. Иэс биэр-бит-тэр

төннөрүү кэпсэтигэр туруоҕа. Сэрэйдэххэ, бу иһи сиэннэрбитигэр сүктэрэбит эрэ хаалла...

◆◆◆

Биллиилээх политик Григорий Явлинскай «Правда» хаһыаты кытта сууттаһыны сагалата. Манна төрүөтүнэн хаһыакка Явлинскай 1996 сыллаахха Президент быбарыгар кыттыһытын туһунан памфлет бэчээттэммитэ буолла. Автор «Яблоко» лидерин биер олорууга бизэ бытыллка шампанскайы, онно эбии үс бытыллка водканы «һиригитэн» кэбиһэрин курдук суруйбут. Онтон ситтэрэн манһык аһыыр-сир политик өй-санаа, сир-майгы өттүнэн ханнык да моральга сөп түбөспэтин курдук түмүк оҥорбут.

Явлинскай бу ыстатыйа киһини эрэ буолбакка, киһи туһугар куластаабыт молуһунунан дьону хоруотуур дьизэ сыанна биэрэр. Онно сууттан хаһыакка көннөрүүнү бэчээттэтин таһынан 250 тыһ.солк.

«Правда» редакциятыттан, 100 тыһ.солк. памфлет авторыттан саат куттарыга туруорсар.

«Московский комсомолец» хаһыат 145 №-ригэр «Кушать подано!» (Зюганов готов съест своих союзников без соли и перца) А.Зверев ыстатыйата бэчээттэммит. Ол матырыйаал хаартыскатын эһиги болгомтобутугар таһаарабыт. Көрбүттээҕэр сэрэйбит ордук, Госдума депутаты бу хаһыаттан эмиз суут нөҕүө ирдэбил туруорара буолуо.

◆◆◆

1999 сыл бэс ыйын 1 күнүгэр Россия нэһилиэнньэтин аһаана 146 мөл. киһиэхэ тэҥнэстэ, биэтэр ааспыт 5 ыйга 346,7 тыһ.киһинэн аһааммыт аһыабыт (быларынын туһааннаах кэмгэ 191,6 тыһ.киһинэн көбүрээбиппит). 1999 сыл тохсунньу - ыам ыйдарыгар дойдуга 507,3 тыһ.оҕо төрөөбүт, 903 тыһ.киһи өлбүт, ол аата өлүү төрөөһүнү 1,8 төгүл сабырыбыт (быларынын баччаларга бу көрдөрүү 1,6 төгүлгэ тэҥнэспитэ).

5 ыйга 275,6 тыһ.эр-ойох буолуу бэлиэтэммит, араһыны - 208,5 тыһ.тэҥнэспит. Бу былларынынгыга холооттоххо холбоһуу 2400-нэн элбээбит, араһыны 20,2 тыһ.аһыабыт. Саатар мантан үөрүүххэйиг.

В.Касьянов

Улууспут төрүттэм- митэ 200 сылын көрсө, улууспут историктын сырдатар матырыяаллар, ыстатыйалар быыс- тала суох бэчээккэ тах- саллара кэрэхсэбиллээх.

«Энсиэли» хаһыат от ыйын 6 күнүнээри нүөм- эригэр Н.Гаврильев «Ис- тория чаччыларын бул- куйумуохха» дии- н ыстатыйата тахсыбыта.

Николай Семенович онно суруйбут: «Историческай чаччылар аахсыбакка олорон, былыргыттан биригэ бул- куһан, эн-мин дэсифэн олоһорбут бөтүгүнэрбит күрүүлүүр күнүс, көрдөрбүтүнэн олорон Ыыс Булгуннахпытын Хатыг Арыы нэһилиэгиттэн биллэрбэккэ эрэ был- дыаан ыллылар. Бөтүгүнэр бу туһунан туох диигитий?»

Ыыс Булгуннаахха бэс ыйын 5 күнүгэр улуус дыа- халтатын уураабынан Нам улууһун Ытык сирэ олох- томмута уонна өйдөбүннүк сэргэ туруо- руллубута.

Бу сир халлаантан ылан ытыктамматага чач- чы. Былыргы үһүэйэннэр- гө көпсөөрүнэн Нам аратын ууһун төрүттээч- чи Нам оҕонньор XVII үйэ саҕатыгар билигини Кы- ыйл Дэрэбинэ, Шмидт бөһүөлөктөр сирдэригэр, Балыйага, Ыыс Булгунна- ахха кыстыгыра үһү. Үһүэйэни В.Е.Колмогоров «Намар XIX үйэ» дии- н ыстатыйатыгар сырдап- ыпта.

Бу этиллибит сирдэр революция иннигэр Хатыг Арыы нэһилиэгэр кирирлэрэ. В.И.Серов- ской «Якуты» биллэр үлэ- тиргэр суруйарынан, Хатыг Арыы нэһилиэгэ бэйэтин төрүгүнэн Нам оҕонньору ааттырар эбит. Эсэ XIX үйэ бүтүөр дээр- и Хатыг-Арыыны Нам дии- н дүөрөлөөн кэриэтэ ааттыыллара (2; 459 стр.).

Николай Семенович суруйарынан, бөтүгүнэр Ыыс Булгуннаахы Хатыг Арыы нэһилиэгиттэн «уоран» ылбыттар. Дьэ, кырдык, бу оруннаах ый- ыты. Нам улууһа тэрил- лиин иннинэ Бөтүг аратын ууһа намартан туспа олохтоох, төрүттээх этэ. Онно бөтүгүнэр Нам оҕон- ньорго улахан сыһыана суох курдуктар. Ол гынан баран, Ыыс Булгуннаах билигин Бөтүг нэһилиэг- ин сиригэр кириэр.

Бу арахсылар туох- тан тахсыбыт төрүөттэ- рин быһаарсыабын. Били- гини Бөтүг нэһилиэгэ икки дэрэбинэттэн турар. Хоту өртө Бөтүг, онтон со- дуруута Шмидт дии- н ааттаналлар. Бу арахсы- официальнойа суох эрэ- ри, нэһилиэк иһигэр дьон көпсөөнүгэр туттуллар ааттар.

Шмидт урукку Хатыг Арыы нэһилиэгэр кири- рэ. Хатыг Арыы сирдэригэр революция кэнниттэн уларыта тутуу сылларыгар Шмидт аатынан уонна «Кыһыл Дэрэбинэ» дии- н бөдөн колхозтар үөскээ- нэр сирдэрин үллэстибит- тэр. Бу үллэстиккэ Ыыс Булгуннаах Шмидт сир- гэр кириэрэ. Онтон 1951 сыллаахха колхозтары бөдөҥсүтэр сыалтан «I Маай» колхоз (II Модут) уонна Шмидт аатынан

колхоз Бөтүг нэһилиэгин «Правда» колхозугар хол- боспуттара. Дьэ, мантан ыла Шмидт (уруккута Хатыг Арыы) бэйэтин аатын сүтэрэн, Бөтүг дии- н ааттанар буолбут.

Онтон Кыһыл Дэрэ- бинэ (Хатыг Арыы) Аппа-

Нууччалар бизрэпистээн бараан, сахалары имири эһээри онгостолор дии- н сурах тарҕаммыт. Сылла- та урдээн иһэр дыаһаах элбэх киһини идэппитэ. Оннооҕор байылыаттык олорбут дьон сылгыла- рын, сүөһүлэрин эһэн

Ой дуораана

«ИСТОРИЯ ЧАХЧЫЛАРЫН БУЛКУЙУМУОХХА»

у р э х баһы- гаркуот а н булду- нан, балыгы- нан ииттинэр түбэлтэлэрэ элбэҕэ.

Дьэ, ман- ык турукка к и р б и т дьонно суос- таах сурах түргэнник уонна киэҥ- ник тарҕам- мыта. Олох- тооторго дьону түмүү, сэ- риигэ бэлэмнэни саҕаламмыта. Аҕа уустарыттан аҕа уустарыгар дьону түмээччилэр тарҕа- наллар. Өрө туруу инники күөнүгэр бөтүгүнэр, хаҕа- ластар, намнар, үөдэйдэр, мэнэлэр турбуттара.

Кулун тутар саҕаты- гар сэрии дьонно Нам улу- уугар мустубуттара. Сөбүлэни быһыытынан бары улахан аҕа уустар Намга түмсөннөр Дьоку- скаяы ылар быллаан онго- стубуттара. Ол гынан бараан, сахалар истэригэр тыл- тылга кириэбэт буолуу, иирсэн тахсан уолуйуу, аймаҕан тарҕанар. Мы- маах уонна Лөгөй тойоттор өрө турууга кыттыбаттарын биллэрэдэлэр. Лөгөй тойон өрө турууга кытты- батын истэнэр хаҕалас- тар дойдуларыгар төннүбүттэр. Итинтэн си- бээстээн бары аҕа уустар уолуйан, аймаҕан тарҕа- халлар (4; 288-298 стр.).

Сахалар ыһыллыбыт- тарын да кэннэ өрө туруу уота умуллубатах. Угустэр дойдуларыгар олорон утарсарга со- руналар. Бөһөгөтүллүбүт кириэппэстэри туттаннар онно хаххаллаллар. Бары кэриэтэ кыстаан бараан халлаан сылыгыта ну- ччла суох сиригэр көһөр- гө сананаллара.

Бөтүгүнэр Бөрөлөөх а р ы т ы г а р бөһөгөтүллүбүт кириэп- пэс туттубуттар. Бу арыы билигин Көбөкөн сиригэр кириэр. Кырдыбаастар көпсөөрүнэн, арыы урут 20 бизрэтэ уһуна- ах үһү. Билигин кэтитэ 2- 3 км, устата 5 км. тэннэ- һэр.

Өрө туруу мөлтөөбүтүн, сахалар та- рҕаспыттарын истэн, муо- с сүрүн ый саҕатыгар Васи- лий Поляков карательнай этэрээт аҕа уустарыгар аттанар. Таатта сиригэр улахан утарсыны көрсөн, үс кириэппэни сэ- риилээн элбэх киһини өлөрөн билиэн ылан төннөр. Кинилэр төннөр суолларыгар тоһуурга түбөннөр билиэн ылбыт дьоннорун, сылгыларын хаалларан сулумах куоп- пугтар (5; 58 стр.).

Муос устар ый тиһэх күннэригэр Василий По- ляков карательнай этэрээт Бөрөлөөх арыыга ту- рар бөтүгүнэр кириэппэс- тэрин аныгар тохтообут. Хаһаахтар кириэппэс онгоһуугун туһунан калин суруйан хаалларбыттары архив матырыяалыгар баар. Саха кириэппэһэ олус улахан, күөскэ бөһөгөтүллүбүт эбит. Бүтэйэ үс хос эркиннээх. Эркиннэрин икки ардыла- рыгар буор, бөх симилли- бит (6; 41 стр.).

Нуучча сэриитэ буора-

бынан эстэр саалаах, тэр- гэннээх 50-тан тахса сэри- иһит дьоннордооҕо. Кири- эппэскэ олорбут бөтүгүнэр нуучча сэриитин көрөн ба- ран, сүбэлэһэннэр Васи- лий Поляковка 50 киһи таһааран бизрбиттэр уон- на эйэни көрдөөн сүгүрүбүттэр. Ону киһи- лэрэ киистэри ылаат, бөтүгүнэр өрө турууга кыттыбыттарын ыраах- тааҕы бырастыы гимма- тын биллэрбит.

Өр өтөр буолбатах, сэ- рии кытаанаҕа, кыргыһыы кырыктааҕа сааламмыт. Н у у ч ч а л а р бөһөгөтүллүбүт чарапчы- лары онгостонно кириэп- пэс бүтэйигэр чугаһаан сааларынан, тэргэннэн уот аспыттар. Сахалар ох сааларынан ытыалаан ку- һуурдаллара, үгүүлэри- нэн бырагаллара. Итинник кыргыһыы төһө өр барбы- та биллибэт. Нууччалар элбэх киһини бааһырдан туран кириэппэс биер эр- кинин уматан, урусхалла- ан, бүтэй иһигэр кириэн кыдыйсыбыттар. Батыяа, үгүү сөбилэниилээх саха- лар буорааһынан эстэр са- алаах, буускалаах нууч- чаларга хотторбуттар. Ки- риэппэскэ баар сахалар үксүлэрэ кыргыллан, умайан өлбүттэр. Арайах тыһынаах хаалбыт дьон төлө көтөн куоппугтар. Камык тойону, кини оҕо- руун, быраатын билиэн ыл- тыттар. Кыргыһыы кири- гэр 300 тахса саха өлбүт (6; 40-41 стр.).

Бу алдырхайдаах түбэлтэ уруккута элбэх, күөстээх дьоннордоох Бөтүг аҕа ууһун дьонун сэргэтин эспитэ, баайын- дуолун мэллэппитэ, олоһун айгыраптыта.

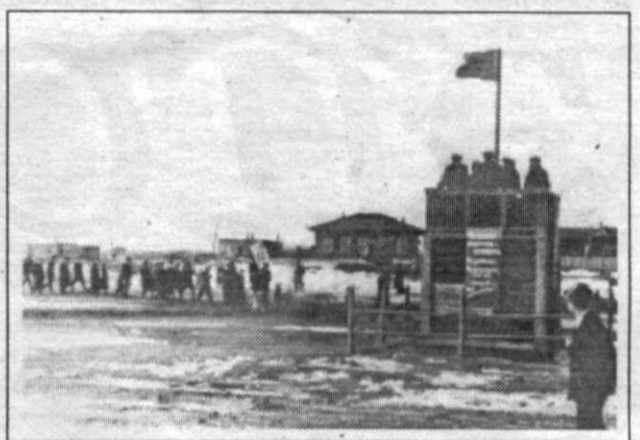
1942-43 сс. археолог А.П. Окладников уонна билиилээх этнограф С.Эһэн Боло Дьокуускай- тан Жиганскайга дээрэ былыргыны үөрэтэн архе- ологическай хаһыылары оноро сылдыбыттаахтар. 1942 сыл күһүөрү экспе- диция Бөрөлөөххө тохтоон былыргы саха кириэппэ- һин онун көрдөөбүт. Кырдыбаастар сэхэргээ- биттэринэн саха кириэп- пэһэ умайыт сирэ Тым- быт дии- н былыр бэрт кизг ходоһа эбит. Ол сир рево- люция иннинэ олоччу син- нэн ууга барбыт (6; 40-41 стр.).

Сорохтор баҕар сөбүлэһиэхтэрэ суоҕа, би- лингин уустук кэмгэ уруккуну - хойуккуну көбүтэр дии- н сибириэхтэрэ. Мин национальнай утар- сыны көбүлээбэппин. Би- линги, сахалар, нуучча но- руотун кытта холбоһон сүрүн өтгүннөн бэйэ-бэйэ- битин байыппыт, сай- ыннарбыппыт. Билигин тыһаһыннаах, уустук кэмгэ бэйэбит суверени- теттэнныбыт.

Ол урдүнэн история чаччыларын туора сотор, сымыйаны суруйар хай- дах да үчүгэни аналбат суол. Ууга арыы мөлдө- даҕайар дииллэрини, кырдык хайдахтаах да арбаммыт сымыйаны ба- һыйар.

Билигин көгүл иһин олохторун толук уурбут өбүгэлэрбитин умубат истээхпит. Мин санаабар, Бөрөлөөххө Мэнэ таһы онорон хаалларар наада. Сахага сэргэ былыр бы- лыргыттан үөрүүлээх түгөннэргэ туруоруллара биллэр. Онтон Мэнэ таас ааспыт кутурҕаны үйэ- саас тухары көлөр көлүөнөҕө өйдөтүөҕө.

Егор Софронов, Бетун

Былыргыны былым саппат

КЫҤЫЛААР-ҮРҮҢНЭР: КИМ КЫРДЫҔАЙ?

Үрүг бандыыттар илин диэкиттэн куора- ты сэриилээн ылар бы- лааннаах 1922 сыл ку- лун тутар ый саҕана Ку- онта Кириэһигэр кэлбиттэрэ. Кинилэр кэлиэхтэрин арайах хо- нуҕ эрэ иннинэ Нам улууһун кыһыл дружи- ната Г.И.Эверстов, И.Е.Винокуров, И.Ф.Ре- шетников, И.Н.Колмо- горов баһылыктаах, эл- бэх ат көлөлөөх түөрт уонча буолан элбэх ах- сааннаах үрүг баанда- ны утары күөн көрсөн утарылаһар кыахтара суох буолан Даадары- нан Киллэм дэрэбинэтигэр Мардъайга кэспүттэрэ. Ол кириэн Мардъайга бандыыт- тары кытары ытыалас- пыттар. Кэлин Нам дружината Кыһыл Ар- мия сэриилэригэр хол- боһон Тулагы-Киллэм, Кумахтаах, Эверстов сайылыктарыгар хор- сунуук сэриилэспиттэ- рэ.

Бандыыттар ха- мандирдара Семенов билигин амбулатория дьиэҕэ штабтанан оло- рбута. Сэбиэскэй была- ас политикатын сөбүлэ- эбэт баайдар, үрүг сал- ла а а т т а р донуостаһыннарынан кулун тутар ыйга элбэх ревкомовецтар, комму- нистар нэһилиэктэртэн тутулан аҕалылан кымылыы накаастанан ты- лы а н өлөрүллүбүттэрэ, би- линги амбулатория аны- ыгар. Олор ортолору- гар бааллара: комму- нист Б.Файзулин, ревком чилиэнэ Е.Ми- ньяров, ревкомовецтар В.Сивцев, И.Лебедев, Д.Винокуров (Молдо- руус), С.Трапезников (Токуос), П.Игнатьев (Олук), В.П.Сивцев, Ха- маҕатта нэһилиэгиттэн А.Бурцев, К.Степанов, Таастаахтан Е.Сивцев, Бөтүнтэн И.Попов, Мо- дуттан А.Шапошников.

Бу коммунистар, ревкомовецтар чистэ- ригэр, кинилэр аатта- рын үйэтитээри куһа- ҕан-ыаллар Молдоору- ус, Токуос дии- н артыаллары тэрийэ сылдыбыттары, Нам селотугар Б.Файзулин, Е.Миньяров ааттары- нан уулуссалар баал- лар.

Эсэ эрдэ өлөрүллүбүт миэстэлэ- ригэр трубина онгорбут- тара. Маай, Өктөөп бы-

раһынныктарыгар село олохтоохтору па- радтаан кэлэн манна мусталлара, миитин- нэр буолаллара (сни- могы көр). 1967 сылла- ахха урукку сберкасса дьийэтин собуруу өттүгэр сана памятник тутулуубута.

Бандыыт хаман- дыра Семенов сайы- нын бэйэтин армиятын Никольскайга илдэн түмэн бөһөгөтүнэн олордонуна бэс ыйын 22 күнүгэр кыһыл армия чаастара куораттан тахсан үнтү сынһан, үрэйбиттэрэ. Оччолор- го манньк көпсииллэр этэ: кыһыллар Ни- кольскай собуруу, арҕаа өттүнэн кэлэн арҕаа булгуннаахтан буусканан куттаан ытыалабыттар. Бандыыттар баһаам эл- бэх сатыы, аттаах сэ- рии төгүрүбүт дии- н паникалаан ууга түһ- нөтүт, туораабыт дьон элбэхтэрэ, онтон кы- һыллар хоту өртүн аһан бизрбиттэр, куо- тааччы куоттун дии- н. Дэлэҕэ Семенов ойду- н манан акка мэҥини- нэрэн бараан куотуо дуо? Элбэх бандыыт- тар Хамаҕатта, Куһа- ҕан Ыал, Хатыг- Арыы, Бөтүг сайы- лыктарынан хоту ааһыталаабыттары дии- н. Онтон хаһыат- тарга атыннык эһин араастаан суруйуу- тара. Хайата кырдыгын ким билиэ баары?

Оччотооҕу Советс- кай былаас политикатын, дыаһалларын нэ- һилиэннээҕэ өйдөтөн агитациялыы, үлэли сылдыар, саа-саадах туппатах дьоннорбу- ттары Семенов банды- ыттары кымылыы нака- астаан, ытыалаан өлөрбүттэрэ. Онтон туох да буруйа суох көгүл иһин охсуһа сылдыар үөрээҕэ суох сахалары собурууттан кэлэн сэриигэ буспут- хаппыт нуучча салла- аттара кыргыбыттары дии- н бу арайах сылла- аҕата сорох саха уче- найдара тахсаннар бандыыттарга анаан Мэнэ таһы урукку үс ыстыктаах памятник аттыгар туруорбутта- на. Туһугар киһи эрэ буккуллуон сөп, ким кырдыҕай: кыһыл- лар-үрүгүнэр?

Н.Гаврильев, Аппааны

Аал уот сыралааннаах,
алаһа дьиэ ахтылғаннаах

БЭС

Бэс - силиһиттэн төбөтүгэр тиийэ туга да ордубакка бүтүннүү туттуллар аҕыйаах ахсааннаах мастартан биридэстэрэ буолар.

Мутукчата, лабаалара, туораахтара, сымалата, силестэрэ - бу барыта бэс умнаһын курдук ону-маны онорон таһаарарга сүрдээх сыаналаах матырыйааллар.

Аһаҕас сиргэ, хонууга, тыял көгүл күүлэйдир сиригэр үүммүт бэстэр мутуктарыттан араас дыкти быһыылаах хамныыр-харамайга майгыныах элбэх матырыйаалы булуохха сөп.

Айылга матырыйаалларын оноруктары онорорго бэс туораахтарын туттааччылар. Хаппыт бэс туораахтарынан былыр сылабаары оргуталлар эбит. Хаппыт туораах үчүгэйдик умайар уонна уһундук ититин тутар.

Бэс хатырыга сүрдээх чинг, чэпчэки уонна сымнаҕастык кыһыллар. Ол иһин былыр бэс хатырыгыттан илим, мугха хотобосторун онороллор эбит.

Урут сут сыларга бэс тас хатырыгын устан баран ис субатын (меэга) сулуйан ылан хатаран, бытарытан бурдукка булкулуйан бэс үөрэтэ дьэни онороллор.

Бэс мутукчатыттан былыр-былыгыттан норуот эмчиттэрэ көөнһөһүктэринэн (оргутуллубут ууларынан) дьону эмтииллэрэ. Парфюмерияҕа, медицинаҕа туттуллар эфирнэй арыыны ылааллар. Сүөһүлэргэ сизэргэ инниттэн битэмийиннээх бурдугу онороллор.

Быаҕа майгынын уһун, синнигэс, сымнаҕас силиһин хатырыгын ыраастаан, сууйан, икки ғына ортотунан хайытан баран араас уустук быһыылаах иһиттэри онороллор эбит.

Хатырыга алдыаммыт бэс сымаланы таһаарарын бэлиэтии көрбүт буолуохтаахпыт. Дьэ ити, бэс ол-бу куһаҕан микробтартан, бактериялартан көмүскэнэн бааһын онорунар эбит. Ол иһин бэс сымалатын живица дьэни ааттыллар уонна араас отонноох мастары бэс сымалатыгар оливковой арыы, буоскаҕа булкулуйан пластыр онорон бэрэбээскилииллэр эбит.

Булчуттар, мас кэрдээччилэр аптечкалары суох буолууларына бэс сымалатынан баастарын соттолор. Аптекаҕа атыллар пластырдар састааптарыгар ити сымала эмиз баар эбит.

Ыалдыр тиискэ эмиз сотоллор. Испииргэ булкуллубут сымаланын, сымалаттан ылыллыбыт скипидарынан дьарбаларын соттолор.

Норуот медицинатыгар бэс үнүгэһин (почки), мутукчатын уонна сымалатын элбэхтик тутталлар. Мутукчата С битэмийинэ элбэх онон көөнһөһүк онорон иһэллэр.

Мутукча суурадаһынын (экстракт) сүрэх, ньиэрбэ ыарыыларын эмтииргэ ванна онороллор.

Умайар сымала буруотунан дьэни дезинфекциялыыр, салгыны ыраастыыр, куһаҕан сыгы суох онорор эбиттэр.

Янтарь минерал мөлүһүнүнэн сыларга сиргэ көмүллэ сыппыт бэс сымалата. Янтарьтан биһилэх, брошь, ожерелье, браслет эрэ буолбакка декоративнай скульптуралары, мозаиканын паннолары кытта оргутуулар. Живица (сымала) химическэй промышленноска сыаналаах сырые.

Паары кытта сымаланы сүүрдэн сойбут паарыттан скипидар, хаалбыт-хойуу, үлгүркэй массагыттан канифоль ыдыллар. Канифоль кумааҕы, мыыла онорутугар, лааҕы, кыраасканы, сургууһу, линолеуму, өрүс, муора судноларын онортоһунга, тирии, эрһиниз промышленностарыгар тутталлар.

Хойуутук үүммүт бэстээх сиртэн бэһи кэрдэр үчүгэй. Бэс мутуктара умнаһын төбөтүгэр эрэ баар буолаалар.

Бэс мас улахан сыаналаах, олоххо туһалаах матырыйаал буолар. Сырдык эттээх, сымнаҕас уонна чэпчэки буолан дьэни тэрилин онорууга аан бастаан туттуллар.

Дьэни тутуутугар эмиз барар. Дьэни акылаатын уонна өһүөлэрин баайыларын эрэ тиит мастан онороллор. Бэстэн тутуллубут дьэни сыттын-сымардыын чэбдик, ыраас буолар.

Бэс мас сааһын хоту үчүгэйдик тырыллар мас. Ол иһин араас кыра иһиттэри, корзиналары, тымтайдары өрөн онороллор.

Бэс мас сыллааҕы эргимтэлэрин икки арда сымнаҕас, көпсөркөй буолар. Онон паялнай лаампанын сизтгэххэ мас сааһа (текстура) өссө чуолкайдык дьэргэйдэн көстөр буолар уонна уопсай дьүһүнэ улаханньык тупсар.

ТЭ

Тыала да суох күнгэ тэлибирии турар сэбирдэхтэрдээх тэтинг мас курдук от күөхтүнү тастаах, көнө, мугутаан 30 м. тийэ урдүккэ үүнэр мас.

Кыһынын тэтинг таһын (хатырыгын) кубоохтар, тайахтар ыраас этигэр тийэ кэбийэн сириллэр. Егердэр кыылларга анаан кыһынны тымныыга кэрдэн, охторон биэрэллэр.

Сэбирдэхтээх мутуктарын сайынын анаан кэрдэн сүөһү аһылыгар бэлэмнииллэр. Овцалар, козалар ордук сөбүлүүр астар.

Учуонайдар быһаарыларынан тэтинг хатырыгар сыаналаах аһылык веществаларыттан ураты глицерин, эфирдэр, кислоталар, антибиотиктар, дубильнай веществолар бааллар эбит.

Сорох нуучча сирдэригэр тэтинг эдэр мутуктарын хатырыгын сулуйан ылан хатаран баран үнтү сыйныан бороһуок онорон көөнһөрөн баран, тонгон-тиритэн (лихорадка) ыалдыыга иһэллэр эбит. Тэтинг хатырыга буспут хойуу уутунан сылабаар, күөстөнэр иһит, чаанньык кэһиэхтэрин сууйаллар, имитиллэр тириини илитэллэр эбит.

Тэтинг биир тэг үрүг эттээх, чэпчэки, сымнаҕас, көнө саастаах мас. Олоххо испиискэ оноруутугар туттуллар. Тэтинг чарас көөбүлүттэн (стружка) сайын төбөө кэтэр сэлэппэлэри, кырааскалаан араас сибэккилэри онортуулар.

Чэпчэки уонна бөһө-таҕа иһиттэри онороллор. Станокка үчүгэйдик чочулар, быһаһынан чэпчэкитик кыһыллар, быһыллар.

Оргуйа турар ууга уган оргуттаха эриппэни быһар курдук чэпчэкитик кыһыллар буола сымныыр. Тэтинг оноруллубут иһиккэ кутуллубут миин, тууһаммыт астар өр аһыйбаттар, буорту буолбаттар. Араас киэргэллэри, шкатулкалары, ларецтары, скульптурнай үлэлэри кыһан онорорго олус үчүгэй матырыйаал. Мээһэ ойдубат, хайдыбат, эмти ыстаммат.

Тэтинг ууга өр буорту буолбат, сииги тулуйумтуо. Ол иһин тэтинг мастан баанньык, дьэни тутталлар. Танара дьэһэрин, олоһор дьэни кырысааларын онортуулар.

Ортото эмэбирбит кырдыһаас, охтубут тэтингэртэн тугу, төһө урдүктээби оноруоххун учуоттан чууркалы бысталаан ылыллар уонна кыра мас лапахы онгостон чуурка эмэбирбит иһин тобута анһан сүөкэниллэр. Оччоро көңдөй цилиндр буолар. Дьэ ону наадыйар халыһгар дьэри ис, тас өттүттэн кыһан, устуруустаан уонна түгэхтээн, хаппахтаан араас иһиттэри, мал иһитин у.д.а. онортуохха сөп.

Ити цилиндрдэри ууга оргутан, сымнатан араас быһыыны (ньолбууһа, үс муннукутуу) биэрээххэ сөп.

Тэтинг силиһэ кыра киэргэллэри, кыыллари, көтөрдөрү скульптураларын онорорго сыаналаах матырыйаал.

Эдэр тэтинг умнаһыттан кыраабыл, хотуур, күрдэх уктарын онороллоро.

ХАРЫЙА

Харыйа хойуутук үүнэр тыатыгар хойуу лабаалаара сырдыгы анһаҕа аһарбат буоланнар атын үүнээби, от үүммэт. Ханан эмэ мутуктар быыстарынан күн көрөр сирдэригэр маһан сибэккилээх оттор биридиллэн үүнэллэр. Үчүгэй киһи сиир тэллэйдэрэ да үүммэттэр.

Кыһынын тиингэр, тонгсөһөйдөр, харыйа ымыылаара (кlostы) дьэһэлэнэллэр уонна аһыыллар.

Былыр Арҕаа Европа норуоттара харыйаны араас кыыллары, чыычаахтары, үүнээбилэри араһааччылааччынан ааһаллар эбит. Харыйаны хаһан да үйэлэргэ сүппэт, эдэр саас бэлиэтин курдук ааһаллар, санылар эбит.

Германияҕа хара тыа модун тыынын, санаатын табаары кырдыһаас харыйа лабааларыгар араас эгэлгэ киэргэллэри ииллэлэр эбит. Итинник елканы эгэлгэтии абыычайын кэлин англичаннар, голландецтар ылыммыттар. Кэлин харыйаны киэргэтэр аптаах, хомуһуннаах өй-санаа сүтэн, Саһа дьылга киэргэтэр үгэс үөскээбит.

Нуучча сиригэр аан бастаан елка бырааһынныыга 1700 с. эрэ бэлиэтэммит. Петр I Саһа дьыл иннинэ курорт олохтоохторун уулуссаны, олбуор ааннарын, дьэһэлэри бэс, харыйа, кытыан мастар лабааларынан киэргэтэллэригэр ыйаах таһаарбыт. Дьэ маһан ыла дьэһэлэргэ Саһа дьылга елканы туруоруу, киэргэтии саҕаламмыт.

Былыр саһа дьэни акылаатын түһэрээт дьэни иннин диэки биир мунуугар кыра харыйачааны аҕалан олордоллор эбит. Харыйаны кытта кэһкэлэһэ турар дьэни урдүк, көнө, үчүгэй көстүүлээх, уһун үйэлээх буолун дьэни уонна эйэлээх олох бу дьэни хаһан да тумбубатын дьэни өйтөн-санааттан. Харыйа туораахтарыттан эмиз араас оноруктары онороллор.

Бу туораахтар күнү-дьылы билгэлииргэ барометран итэһэһэ суох көмөлөһөллөр. Туораах хатырыктара ыһыллыбыт буоллаһына кураан күн, оттон ыга сабыллыбыт буоллаһына сииктээх, ардахтаах күн буолар.

Харыйа хаппыт аллараа мутуктарын уһуктара кураан күнгэ аллара санныылыһан туураар, оттон сииктээх, ардахтаах күнгэ үөһэ чолойон тахсаллар эбит.

Ойууру көрөөччү үлэһиттэр харыйа туораахтарын эмиз хомуйаллар. Сизэмэтин олордон харыйа үүнэрэллэр уонна лаах онорорго туттуллар арыы ыларга матырыйаал мунһааллар.

Харыйа саһархайдыгы маһан эттээх, бөһө, сымнаҕас, чэпчэки мас. Харыйа маһын чаастатык бэс маһы кытта бутуһааччылар. Харыйа маһа бэс мастаар өссө сырдык, чэпчэки уонна сымнаҕас, маһыгар элбэх мутук төрдүлэрдээх буолар.

Харыйаны дьэни тутуутугар, өрүс, муора судноларын тутууга, дьэни тэрилин онорууга туттуллар.

Харыйа өссө музыкальнай инструменнары онорууга (пианино, скрипка, гитара, балалайка у.д.а.) туттуллар. Харыйаны дуорааннаах (резонанснай) мас дьэни ааттыллар. Ордук күн соччо көрбөт, ойуур хоту өттүгэр үүммүт маһы ордороллор эбит.

XIX-с үйэ саһатыгар Савар дьэни французскай чинчийээччи харыйа маһыгар тыас ааһытын түгэнин быһаарбыт. Онон маска салгыһына тыас ааһарынааҕар 15-16 төгүл түргэн буолбут.

Харыйа сымалата (серка) эмиз сыаналаах матырыйаал. Грамофоннай пластинка оноруутугар туттуллар шоллак, нитролак онорорго канифоль ылааллар.

Бэстэн ылыллар канифоллааҕар итинни тулуйумтуо. 95-100 кыраадыска эрэ сымныыр эбит. Спиртка үчүгэйдик булкуллар. Канифольтай точнай оптическай прибордар линзаларын, араас кумааҕы суордун барытын килиэйдииллэр.

Харыйа эдэр мутуктара уонна туораахтара цингаттан үчүгэй эмп. Балар көөнһөһүктэрин (настой) С битэмийин тийибэт буоллаһына ангинааттан, бронхиттан, астматтан эмтэнээри иһэллэр.

Иннокентий Игнатъев, РСФСР, ССРС
цэрэбиришлэрин туйгуна, цыэ, тыһа ветерана

СИР, ОБУРУОТ АСТАРЫН ХАЬААНЫЫ — БИРААС, МЫНДЫР ДЬЫАЛА

Дьытэбэ соботуонка - мындыр дьыала. Этэргэ дьери, биір сыһа хамсаныны онордуг да кырата хаһааскын бөххө бырааһахын наада, улаһана уонна кутталлааһа - ыараһанык сүһүрүөххүн, дьыэ кэргэтэргин, ыалдьыттаргын ыарытыннарыаххын сөп.

Итинник түбэлтэ үгүстүк буолар. Сыл аһарын иһигэр Россия Санаэиднадзуругар ботулизм 94 түбэлтэтэ регистрацияламмытыгар 150 киһи эмсэбэлэбит, олортон 13 киһи өлбүт. Киһилэр бары бэйэлэрэ бэлэмнээбит хаһаас астарыттан сүһүрбүттэр. Сүһүрдүүгэ бастакы миэстэбэ тэллэйдэр, иккискэ балык кэнсиэрбэлэрэ, үһүскэ обурот аһын соботуонкалара тураллар.

ОЛОХХОР КУТТАЛА СУОХ ТУГУ, ХАЙДАХ ХАЬААНЫАХХА СӨБҮЙ?

Ханнык баһарар фрукталары, обурот астарын, отоннору кэнсиэрбэлээххэ сөп. Кылаабынайа - гигиена элементарнай быраабылаларын тутуһооха наада.

1. Барыанна эбэтэр компот онорон иннинэн хайаатар да отоннун-хаптаһаһын кичэйэн сууйуохтааххын.

2. Бородууктаһар ханнык атын эттик - отмас, сэбирдэх, умнаһын төрдө — суох буолуохтаахтар.

3. Илдьирибит, сытыйан эрэр, түүнүгүрбүт отоннору тутта быраһаттаан иһиэхтээххин.

ӨЙДӨӨН! Буорту буолан эрэр көрүнгээх отону-хаптаһаһы, обурот аһын хаһан даһаны хаһааныман!

Сорох хаһаайкалар харалаах помидор салаакка барбат, харатын оно быһан ылан быраһан баран кэнсиэрбэлээтэххэ да тугуй диэччилэр. **ТОХТООН!** Итинник «эпэрэссийэ» да кэнниттэн сытыган бактериялар аска син биір хаалаллар. Баанкаһа угуллан баран хам хаппахаммытын кэннэ салгына суохха ити бактерия үгэннэн сайдар, төрүүр-ууһуур. Салгына суох сир - кини эйгэтэ. Онон сытыйан

эрэр бородуукталаах барыанна, кэнсиэрбэ олоххутугар улаһан кутталы үөскэтэн сөп.

ТЭЛЛЭЙИ ХАЬААНЫЫ УРАТЫ СЭРЭБИ ЭРЭЙЭР.

Тэллэйи хаһан да ып-ыраас гына кыһан сууйбаккын, син биір буор кырыһаһа хаалар. Онно дьэ ботулизм споралара баар буолуохтары сөп. Итини таһынан дьыэ усулуобуйатыгар промышленнай предприятыеһа баар стерильноһы кыһан ситиспеккин. Ол иһин дьыэбэ тэллэйи хатарар ордук. Маринуйдуур, тууһуур буоллаһына хаппарынан салгын кирибэт гына бөлүө суохтааххын. Ботулизм микроба салгына суох эйгэбэ эрэ сайдар. Тэллэйи буһарыан иннинэ буортан, оттон-мастан, сэбирдэхтэн кичэйэн ыраастааһааххын, элбэх ууга сууйуохтааххын уонна чаастан итэргэ суох кыра уокка бытааннык оргутоохтааххын, буккуйуохтааххын, күүгэнин халбыйахтааххын. Тэллэй иһит түгэбэр түстэһинэ, оргуйар уута дьэңкир өгнөннөбүнэ буспутунан ааһыллар.

Сибиэһэй тэллэйи морозильникка 2-3 күнтэн ордук харайыа суохтааххын. Сизониллэр да тэллэйдэртэн дьааттаах эттиктэр тахсаллар, олоһор буһарыһа бэриимэттэр.

ТУОХТАН СУЬУРБУККУН ХАЙДАХ БИЛИЭХХЭ СӨБҮЙ? БОТУЛИЗМ

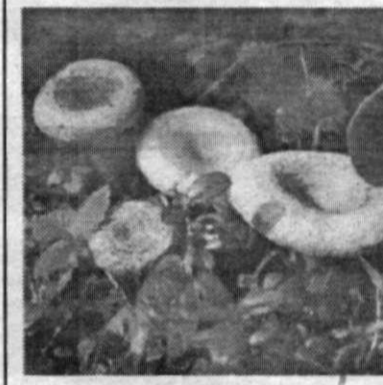
Саамай кутталлаахтар - салгын кирибэт гына хаппахаммыт маринованнай, туустаммыт тэллэйдэр, кабачоктан, баклажантан, атын обурот астарыттан онгоһуллубут икралар, ону таһынан буккаһыктаах (холобур, обурот аһын соланката тэллэйи кытта) кэнсиэрбэлэр.

Ыалдьыы бэлэлээрэ: харах көрөрө мөлтөөһүнэ (икки гына көрүү, харах туманырыһа), зрачоктар кэнээһиннэрэ, күөмэй кууруута, кычыгыһаныһа, тыл бычыгыһарын тардыһыла. Убаһаһы иһээри гынааһына онтуг мурун-гунан тахсар. Ботулизм саамай куһаһана - астан сүһүрүү курдук искин ыарытыннарбат, температураһа көтөбүлүбэт, сытырыһат.

Ыарыы сүһүрбүт кэнсиэрбэни сизбитиг 12 чаас (сорор суукка, икки суукка) буолбутун кэннэ биллэр. Тутта «Суһал көмөнү» ыңгырын! Эмсэбэлээбит тутта балыһаһа илдьибэтэххэ тыһына хааттаран өлүөн сөп. Эмчиттэр кэллээхтэригэр дьери куртаһы 2 бырыһыаннаах суода суурадаһыһынан сайгыһаһа наада, слабитейнайда биэринг.

ТЭЛЛЭЙТЭН СУЬУРҮҮЛЭР

Сүһүрүү бэлэлээрэ 5-7 чаас (баанкаһа киһи сизбэт дьааттаах тэллэйэ баар буоллаһына быдан түргэнник) биллэн бараллар: киһи таттарар, иһэ күүскэ быһыта кымаахтыыр, хотулуур, сытырыһар, мэйитэ эргийэр, пульса бытаарар. Тутта «Суһал көмөтө» ыңгырын, ыарыһаһы балыһаһа илдьин! Эмчиттэр кэллээхтэригэр дьери куртаһы сайгыһаһа, ромашка (300 мл ууга биір остолобуой ньуоска сибакки) эбиллээх

клизма туруоруоһа сөп. Ол кэнниттэн ыарыһаһа слабитейнай биэрэллэр, хойуу чэйи иһэрдэллэр. Төбөтүгөр тымныы компресс, иһигэр грелка уураллар.

ХОМПУОТТАН, БАРИАННАТТАН СУЬУРҮҮ

Ыалдьыы 7-8 чаһынан биллэр: хотуолатар, сытырыһаһа, иһиг быһыта тыгытар, тыһын кылгыр. Туустаах уунан эбэтэр марганцовка мөлтөх суурадаһыһынан куртаһы ыраастыгыт, слабитейнай иһэрдэбит, клизма оноробут. Хотуолуура тохтоотуона активированнай чох таблеткатын биэрэрин (кефиринэн эбэтэр сымыты белогунан солбуйуоһа сөп). Ыарыһаһа элбэх ууну иһиэхтээх. Сүһүрүү кэнниттэн суукка устата ачыктыыр туһалаах.

ХАСААЬЫ ХАННА ХАРАЙЫАХХА?

Барыанна хараһа, кураанаһа миэстэбэ 12-18 кыраадыс сылааска харалыһаһына өр турар. Тымныыга барыанна түргэнник саахарданар. Эскөтө 20-тэн таһа кыраадыс сылааска туттааһына барыанна сироба хараһа өгнөнөр, көөннөүөн сөп, хаппахтара тоғо тэбэллэр.

Кэнсиэрбэлэммит обурот астарын 5-тэн 15 кыраадыс сылааска харайыаһа сөп. Туустаах обурсулаах, хаппыстаалаах баанкалар дөйө тоңуо суохтаахтар, астара сымаһа, амтаннара сүтэн хаалаллар. Ороссуола өлбөөркөй өгнөмөтүн, астара түүнүгүрбэттэрин инниттэн хрен эбэн биэрэллэр. Тэллэйдээх баанкалары холодильник саамай алын долбууругар ууруоһа наада.

ХАЬААСКЫН ТӨӨ ТҮРГЭНИК СИЭХТЭЭХХИНИЙ?

Барыаннаһы уонна тууһаммыты икки сылтан ыраатыннарбакка эрэ сизхтээххин. Тэллэйи сезонунан сизн кэбиһэр ордук. Биһиэхэ үүммөттөр гынан баран рыноктан аты-

лаһан уңуохтаах вишняттан, абрикостан, сливаттан, персиктан онорбут барыаннаһытын, хомпуокунан сыл иһинэн суох оноруохтааххыт. Бу үүнээйилэр уңуохтарыгар амиг-

далин дьин дьааттаах эттик баар, кини киһи организмгар кириэр, дьинэ синильнай кислота тийэ уларыйар. Онон итинник барыанна «саһа» төһөнөн улаатар да очонон кутталланар.

Бэһээккэ И. СИВЦЕВ
Бэлэмнээтэ

КУТТАЛЛААХ МИКРОБТАРЫ БААНКАҒА ХАЙДАХ ГЫНАН ХААЛАРЫМЫАХХА

Хаһаас кэнсиэрбэһин онорон иннинэ куукунаһа кыры-кылбаһар гына ыраас буолуохтаах. **ӨЙДӨӨН!** микробтар уонна бактериалар илингиттэн, остуолтан, туттар тэриллэри-

титтэн соботуонкаһы баранкаһыт иһигэр кириэхтэрин сөп.

Кэнсиэрбэһи иһиктин бастатан туран кичэйэн сууйуохтааххыт, онно суоданы туттар ордук. Олус кирдээх баанкалары икки чаас устата суодалаах ууга уган сытырар ордук. Ол кэннэ баанкаларгытын сууһан баран оргуйбут уунан истэри-тастары ыһаһыт, куурдаһыт. Аскытын угуоххут

иннинэ иһиттэргитин стерилизациялааһааххыт: иһи духовкаға 1-1,5 чаас устата тутуохтааххыт эбэтэр 5-10 мүнүүтэ оргуйа турар ууга тутуохтааххыт. Баанкаһы оргуйа турар чананьык тумсулар кэтэрдэн баран чаас аһарыттан итэргэ суох кэмнэ туруоруоһа эмиэ сөп. Тимир хаппахтары оргуйа турар ууга 3-5 мүнүүтэ стерилизациялыһыт.

ХАСААЬЫ ХАЙДАХ СӨПКО ХАРАЙЫАХХА?

Уулаах отон, клюква харайарга судургу үүнээйилэр. Киһилэри сөрүүн сиргэ үс ыйга тийэ харайыаһа сөп. Мооньороһу, кыһыл хаптаһаһы умнастары үргүүр үчүгэй. Холодильникка 10-15, полиэтиленовай пакекка 40 күн харайыаһа сөп.

РЕДАКТОР В.Г. КАСЬЯНОВ
ОТДЕЛЛАР: информация, сурук, төрүт культура — 21496; иллюстрация уонна реклама (секретариат) — 21640; бухгалтерия — 21332; факс — 21332; "НАМ" ТРК — 21632; редакционной издательской система — 21141

Сурукка ааккытын-суолгутун, үлэһитин, дьыэбит аадырыһын чопчу ыйыт.
Автор этэрэ мэлдьи хаһыат санаатыннын биһир буолбат.

Төрийэн таһаарааччылар: Саха Республикаһын Правительствота, Нам улуһун дьаһалтата, редакция коллектива.
СР бэчээт уонна маасабай информация көңүлүн көмүскүүр региональной инспекцияһыгар регистрацияламмыт нүөмэрэ — Я 0085.

"ЭНСИЭЛИ" - Нам улуһун хаһыата.
678040, Саха Республикаһа, Нам с., Октябрьскай уул. 1.
E-mail: editor62@sakha.ru

ӨРӨМҮӨННЭ НААДЫЙАР

Партизан нөһилиэгэ улууска биір улаһан нөһилиэгэртэн биірдэстэрэ. Манна өрдөөбүтэ тутуллубут маһаһын, нэһилиэһиннэһи аһынан-таһаһынан, промышленнай табаардарынан хааччыһар. Атыһылааччылар тиэрдиллибит сорудахтарын ый аһсын толорон, аһара толорон иһэллэр. Киһилэр маһаһыннарын ис өртүн хайа кыалларынан тутсаран туталлар-хабаллар. Бу дьыэ олус уһунук туран, капитальной өрөмүөһгэ наадыһар. Өһүөлэрэ онон-манан тиэрээбиллээх, үрдэ хотойон сууллаары турар. Кырыһаһаһын шифэрэ сытыһан көөрөн, хараһан көстөр буолбут. Онон нэһилиэгэ олохтоохтору улуус потреббоществотын салалтатыттан маһаһыннарын өрөмүөннэтэригэр көрдөһөлөр.

В.Колесов, Партизан

УОРАЛЛАР... НЭДИЭЛЭНИ БЫҺА

Ааспыт нэдиэлэ устата 14 быһылаан таһыста, онтон 10 түбэлтэбэ уоруулар

ИДЬУО ИҺИТИННЭРЭР

бэлиэтэннилэр. Ол курдук атырдыах ыйын 3-4 күннэригэр иккитэ субуруччу ОСТО (ЛОСААФ) дьыэтигэр баар маһаһыннаһа кириэннэр бастакы сырыһа 1658 солк., иккисэтэн 4937 солк. сууммалаах табаары сойботтулар. Сарсыһыгар Салбаһтан биллэрбиттэринэн хатаһыһаһа кулууптан магнитофону мэллипиттэр, ити күн I Хомуһааһа курулуур күнүс ыал дьыэтин террасатыттан «Филипе» магнитофону ылытылар. Көнники уоруу авторынан 1978 сыл төрүөх Григорьев Иосиф Михайлович чуолкайдэммит. Эмиэ ити күн Хатырыкка биір ыалтан «Дружба» эрбинни, радиоприемниктары, илимнэри о.д.а. туһалаах маллары ыйытыһа суох ылытылар.

Атырдыах ыйын 6 күнүгөр Үөдэйгэ ыаллартан «Орион» телевизору уонна видеомагнитофону уорбуттар. Сарсыһыгар I Хомуһааһа дьыэ олбуоруттан куораттан сылдьар ыалдыт «Жигулитын» илдьэ барбыттар.

Атырдыах ыйын 7 күнэ. Нам селотугар дьыэ түүнүгүн алдытан кириэн 300 солк. илдьэ барытылар, сарсыһыгар эмиэ Нам селотугар эмиэ түүнүгү алдытан кириэн видеоплееры уонна малы-салы мэллипиттэр. Ити күн уоруу нэдиэлэтин Нам селотугар баар хотонтон икки ыйдаах ньирэйи сизтэн (кыбыһан, суулаан?) барбыттар.

Бу бөрүкүтэ суох дьыалалар быһастарыгар икки суол быһылаана бэлиэтэммит: Хамаһатта суолугар биір «жигулист» ынаһы астаран көрбүт, Бөтүн аттыгар мотоцикл түгнэстибит. Маны таһынан нэдиэлэ устата икки киһи кырбаммыт. Бары түбэлтэлэргэ тустаах бэрэбиэркэ ыһыллар, сорох өттүгөр холубунай дьыала тэриллбит.

Күлүгүннэнэн баппакка 8 киһи милицияға түбэспиттэр, сүүрүннэн 102 солк. ыстарааптаммыттар. Боруоста арыгылаан 16 киһи хонон таһыста, ол иһигэр Аппаһыттан 23 саастаах Дария баара билиннэ.

Суол быраабылаларын кэһии иһин 40 суоппар тутуллубут, онтон 9-һа - арыгы иһэн баран. 1 №-дээх поска 1840 автотранспорт бэрэбиэркэлэммит, 4 административнай, 22 ГИБДД линияһынан бороткоуоллар, 10 ыстырааптыыр квантациялар толоролуннулар, 9 илим, 1 кыра муһа, 1 хатыыс быһылаана.

БИЛЛЭРИИЛЭР РЕКЛАМА

Убаастабыллаах тыһыл ветераннара!
Улуустааһы аптекаттан 150 солкуобай сууммада босхо эмп кэлэн ыларгытыгар көрдөһөбүт. Бэйэһитин кытта быраастарга рецепт суруттаран, удостоверение (тыһыл ветерана, пенсионнай) илдьэ кэлэбит.
Аптека

Сдаются в аренду помещение здания аптеки №8. Обращаться в рабочее время к директору аптеки №8 Крыловой В.П.

1970 сыллаахха Нам I №-дээх орто оскуолатынан Бучагасова Светлана Леонидовна аатыгар бэриллбит 553392 №-дээх аттестат сппүтүнэн дьыгэ соцуһунан ааһыллар.

Продаем М-2140, 1981 г.в. на ходу, М-412, ВАЗ-05 на запасные части. Тел. 27-2-89.

Таптыр уолбут, кэргэним, аһабыт, убайбыт
ПОСЕЛЬСКОЙ
Гаврил Михайлович
эдэр саһыгар эмискэ ыалдан өлбүтүн диринник курутуһан туран билэр дьонугар, аймахтарбытыгар иһитиннэрэбит.
Абата, ийэтэ, кэргэнэ, уола, балтыһа, күтөттэрэ

I Хомуһаах олохтоох дьаһалтата, дьахталларын сэбиэтэ, нэһилиэгэ олохтоохторугар Галина Васильевна, Михаил Гаврилович Посельскайдарга төрөлүүт уоллара, Марияһа, Тамараһа убайдары
ПОСЕЛЬСКОЙ
Гаврил Михайлович
эдэр саһыгар ыарахан ыарыһыттан өлбүтүнэн диринг куруһаннарын тириэрдэлэр.

Никольскай олохтоохторугар Прасковья Романовна, Николай Николаевич Протопоповтарга, биһигэ үэрэнэр табаарыһаһытыгар Захарга таптыр уоллара, бырата
ПРОТОПОПОВ
Антон
уһун ыарахан ыарыһыттан өлбүтүнэн диринг куруһаммытын тириэрдэбит.
НУГ 9 «а» кылаһын үэрэнээчилэрэ, куоратара

Талыһына уонна таһыһына "Энסיэли" хаһыат редакционной-издательскай систематыгар.
Хаһыат Дьокуускайга "Сахаполиграфиздат" НППК бэчээттэнэ, Орджоникидзе уул. 38. Формата А3. Кээмэйэ 1,0 бэчээт. лис.
Индексэ — 54889. Тираһа — 2094
Бэчээккэ или баттаһа — 12.00 ч., 11.08.99 с.
Сахаһын №-рэ — 99